

Греція в архаїчний період. Утворення античного грецького поліса. З циклу «Антична цивілізація».

Віктор СТАВНЮК

Стаття четверта

4. Першопочаткова законодавча реформа

Першопочаткову законодавчу реформу було здійснено в Греції VIII—VII ст. до н. е. Основним її змістом стало законодавче оформлення соціально-політичного компромісу між знаттю та демосом, який докорінно змінив життя давньогрецького суспільства.

Успішності проведення першопочаткової законодавчої реформи сприяли різні фактори. Демографічний вибух VIII—VII ст. до н. е. спричинив до різкого збільшення населення Греції, що, в свою чергу, спровокувало посилення конфронтації общин. Водночас між 675 і 600 рр. до н. е. завдяки успіхам в удосконаленні техніки обробки металу і технічному прогресу взагалі здійснюється своєрідна революція у військовій справі. Комплекти важкого озброєння, до якого входили щит, меч, шолом, поножі, панцир і спис, став дешевшим і доступним для середніх прошарків демосу. Різно зростає значення народного ополчення, кістяком якого стає фаланга — стрій важкоозброєних піхотинців-гоплітів. Аристократія, таким чином, втрачає свою визначальну роль у військовій організації. Проблема ускладнювалася й порівняно швидкими темпами руйнування общинної рівності. Ще свіжа пам'ять про неї спричинила до формування стійкого неприйняття общинною свідомістю фактів майнового та соціального розшарування, а тим паче — закабалення общинників, перетворення їх на боргових рабів. Одним із проявів такого неприйняття стало оформлення в цей час міфу про «золотий вік Крона», коли всі люди були рівними і жили без турбот у злагоді до самої смерті. Все це разом призвело до позбавлення в очах демосу будь-якої легітимності домінування знаті і навпаки — слугувало моральним виправданням його боротьби за свободу. Безумовно, істотною виявилася і та

обставина, про яку мова йшла вище. Аристократія (за умов автономного розвитку общини) в своїй опозиції до демосу залишилася з ним наодинці, не могла, як правило, апелювати до зовнішньої політичної сили й діяти від її імені та з її допомогою. Вона могла покладатися виключно на власну могутність, яка ще не настільки зростала, щоб забезпечити можливість подальшого наступу знаті.

Зміцненню могутності знатних родів перешкоджала і їх етика. Вона визначалася водночас двома протилежними полюсами суспільного життя давньогрецької аристократії. Почуття приналежності до одної спільності, усвідомлення потреби в єдності тісно перепліталися з жадобою боротьби, суперництва, змагання. Змагання, агон, визначає всю соціальну поведінку знаті. Якщо гомерівські герої прагнуть до першості в бою на війні, то в архаїчний період атональний дух спонукає аристократів до суперництва в усьому. Започатковані в 776 р. до н. е. Олімпійські ігри з моменту їх влаштування слугували вивільненню духу боротьби через спортивні змагання і являли собою також різновид аристократичного агону. Після обмеження, а згодом і ліквідації в більшості общин патріархальної царської влади атональний дух пронизує й усе суспільно-політичне життя. Басілейя (царювання) змінюється архе (владою, правлінням), носії якої визначалися агонем — виборами, рішенням зборів, що передбачали боротьбу думок та полеміку. Мистецтво полеміки, інтелектуальна сфера в цілому слугують, таким чином, змаганням аристократичних родів та особистостей, самі перетворюються на різновид агону. Зрештою, зі зростання значення багатства воно також стає об'єктом суперництва, змагання. Таким чином, за умов посилення кризових явищ і соціальної напруги, коли перед знаттю нагально постала потреба в єдності, досягти її вона виявилася неспроможною.

Що ж до демосу, то в своїх претензіях до знаті різні його прошар-

ки виявили солідарність. Міська частина менше відчувала на собі силу родоплемінних зв'язків, всі вузли яких контролювалися родовою знаттю. Енергія та підприємливість, незалежність в думках та судженнях міського демосу привнесла в демократичний рух рішучість, якої бракувало консервативній, настроєній традиціоналістськи сільській його частині.

Значно посилено демократичний табір і зближення демосу з частиною аристократії. До цього зближення вела тогочасна соціально-економічна практика, яка могутньо протистояла аристократичній етиці. Знать, що втягнулася в торгово-посередницькі операції (особливо в морські торгові підприємства), мала взаємовигідні стосунки з торгівцями, ремісниками, лихварями — вихідцями з проstonароддя. До цього їх спонукали суто прагматичні міркування. Водночас, зі зростанням багатства та посиленням його привабливості, збіднілі аристократи (особливо молодші діти родовитих сімей, яким не вистачало батьківського спадку) попри всі станові заборони та упередження залюбки брали шлюб з нуворишами — купцями, лихварями та іншими «новими багатіями».

Подібне «змішування породи», таким чином, також слугувало зміцненню демократичного табору, сприяло успішному проведенню реформ. Важливим було те, що представники аристократії привнесли з собою раціональне зерно в демократичний рух. Вони спрямовують цей рух в русло компромісу, приборкують стихію, ліквідують загрозу соціального вибуху, бунту. В багатьох відношеннях саме змикання об'єктивно обумовленого демократичного руху з суб'єктивним аристократичним творчим началом визначило компромісний характер проведення першопочаткової законодавчої реформи. Центральними постатями в ході її проведення були діаллакти (примирителі), айсьюмнети (букв.: «люди, що пам'ятають про справедливість») і номотети (законодавці). Характе-

*Закінчення. Початок див.: 2007. — № 4.

ризуєчи в своїй «Політиці» айсьомнетів, Арістотель визначає їх діяльність як своєрідну «виборну тиранію», оскільки вона, з одного боку, відзначається надзвичайними повноваженнями щодо впорядкування громадянських справ, а з іншого — базується на авторитеті особистості, яку обирає весь народ. Як правило, айсьомнетами і діалактами були, знову ж таки, вихідці з аристократичних родів — носії віковичної традиції. Законність, легітимність їх влади, за визначенням Макса Вебера, базувалася на вірі в них як у «харизматичних виразителів волі божества». В своїх перетвореннях вони постійно використовували авторитет не лише свого роду і пов'язаних з ним родових установлень та вірувань, але й авторитет всееллінського оракула в Дельфах. Піфія — жриця бога Аполлона, що привішувала всім бажаним майбутнє, — завжди підтримувала проведення реформ, метою яких був громадянський мир та злагода; її оракули спрямовували суспільні групи до усвідомлення необхідності компромісу. Не дивно, що більш пізня традиція зараховувала до складу семи мудреців найбільш відомих з реформаторів, особливо Солона з Афін і Піттака з Мітілени, що на острові Лесбосі. Авторитетними реформаторами та законодавцями були й Філолай із Фів, Діокл із Сіракуз, Лікурґ і Хілон зі Спарти та інші. Найпершими ж законодавцями в Греції традиція називає Залевка з італійських Локр і Харонда з Катані (Сицилія), їх діяльність може датуватися серединою — другою половиною VII ст. до н. е., тож версія про вплив на них філософа Піфагора, котрий жив значно пізніше, хоча й симптоматична, але неточна. Закони Залевка і Харонда виявилися настільки вдалими, що були запозичені й іншими общинами Великої Греції — принаймні, Регієм і Сібарісом. Такий знавець політичного досвіду Еллади, яким був Арістотель, зазначив: «За точністю формулювань своїх законів Харонд вирізняється навіть з-поміж нинішніх законодавців».

Звичайно, проведення законодавчої реформи різнилося залежно від конкретно-історичних особливостей розвитку тієї чи іншої общини або навіть області. Проте в загальних рисах всі вони зводилися зрештою до реакції общини, до її намагання законсервувати общинні, колективістські норми й

цінності, до пошуків гармонії у взаєминах між общиною і особистістю, між общинним колективізмом та індивідуалізмом. Першопочаткова законодавча реформа стала, таким чином, спробою раціонального влаштування суспільства на компромісних засадах, що забезпечували б соціальний мир та злагоду.

Безумовно, важливим виявився вже сам факт запису, кодифікації права. Писемна фіксація законів надала їм постійного й точного характеру. Судочинство відтепер перестало бути прерогативою аристократичних родів, які на власний розсуд тлумачать норми та установлення, що кореняться ще в звичаєвому праві. Запис законів робить їх доступними для широких верств населення, перетворює їх на загальне правило, що однаковою мірою застосовується до всіх людей. Кодифікація права, таким чином, значною мірою підірвала позиції аристократії, стала кроком до вивільнення демосу з-під влади знатних родів. Вивільненню демосу сприяв і територіальний поділ, який прийшов на зміну розподілу общинників за родовою ознакою.

Другим важливим моментом законодавчої реформи став рішучий захист писаними законами в більшості общин приватної власності, посягання на яку суворо каралося — аж до втрати зловмисника. Що ж стосується власності на землю, то общини намагалися зберегти за нею певний контроль. Він міг проявлятися в різних формах — від фактичної заборони купівлі-продажу отриманих від общини клерів (Спарта) до встановлення земельного максимуму, понад який збільшувати землеволодіння заборонялося. Універсальним же для всього античного світу було правило щодо обмеження кола потенційних землевласників виключно співобщинниками. Все це дозволяє зробити висновок, що в результаті проведення першопочаткової законодавчої реформи в Греції з'являється особлива, антична форма власності на землю, за якої вона знаходиться у власності приватній, але водночас є власністю (потенційно!) всього общинного колективу. Таким чином, утвердження античної форми власності продовжує політику соціального компромісу між демосом і знаттю, між особистістю і колективом, початок якого було покладено кодифікацією права. Кульмінацією ж у цьому

компромисі стала заборона боргової кабали, заборона поневолення співплемінників, заборона ендегенного рабства як такого. Найякравішим прикладом щодо цього слугують закони Солона. Відповідно до них, не лише було відпущено на волю кабальних рабів у Аттіці, але й викуплено та повернуто з чужини тих співплемінників, котрі навіть «мову аттичну забули» (за свідченням Арістотеля).

Соціально-політичний компроміс став переломним моментом у розвитку Греції. Він знаменував собою подолання тенденції щодо поневолення аристократією демосу й утворення суто аристократичної політичної організації, яка забезпечила б умови для її панування. Тим самим Еллада рішуче переорієнтувалася на особливий, античний шлях розвитку, визначальною рисою для якого стала свобода елліна, неможливість її втрати навіть у випадку цілковитого його зубожіння. Гарантом цієї свободи стає община. Вона сама остаточно перетворюється на особливий тип держави — поліс, що протистоїть у справі забезпечення інтересів своїх громадян всьому навколишньому світові. Общинний колектив, таким чином, трансформується в колектив громадянський. Громадянин безпосередньо включається в політичну організацію — організацію влади. Основною особливістю була участь в управлінні всіх (хоча, звичайно, не в однаковій мірі) членів общини. Навіть у найбільш консервативних полісах типу стародавньої Спарти всі громадяни мали доступ до участі в роботі народних зборів, які повсюди вважаються носіями вищої суверенної влади. Рішення народних зборів набувають сили закону і, таким чином, в самій общинній природі полісу містилася тенденція до подальшої його демократизації. На початку ж свого існування античний поліс формується здебільшого як олігархічний, тобто такий, в якому доступ до вищих виборних магистратур (посад) відкривають знатність та багатство. За Арістотелем, цього вимагає принцип «геометричної рівності», згідно з яким сума прав мусить дорівнювати сумі обов'язків громадянина. Обов'язки ж визначаються на основі майнового цензу. Найбагатші мусять виконувати найбільш значущі для полісу повинності, водночас тільки вони можуть претендувати на доступ до найвищих громадянських посад.

Таким чином, утворення полісу, як і будь-яке компромісне рішення взагалі, передбачало баланс інтересів різних соціо професійних груп всередині громадянського колективу. Збереження такого балансу, а значить і суспільної злагоди, вимагало від усіх зацікавлених сторін толерантності та лояльності щодо виконання основних зафіксованих положень. Добитися цього було, однак, справою непросту. Першопочаткова законодавча реформа, вирішивши основне завдання щодо закладення фундаменту громадянського суспільства, не розв'язала всіх суперечностей епохи. Більше того, ці суперечності значною мірою навіть загострилися через те, що різні суспільні верстви пов'язували з перетвореннями свої власні, часто — корисні інтереси. Аристократія не бажала змиритися зі своєю фактичною поразкою. Знатні роди за умов поживавлення політичного життя прагнули до утвердження в якості лідерів демосу, полісів, в цілому. Звичайно, вони не бажали назавжди поступитися ні своїм авторитетом, ні політичними привілеями на користь «нових людей», вискочок і плекалі надії щодо реставрації старих «батьківських» порядків. Найбідніші верстви демосу були розчаровані в своїх сподіваннях щодо загального перерозподілу майна та землі в ході реформ і відверто виявляли своє незадоволення. Кращим було становище «нових багатіїв», але й вони не цілком зрівнялися в політичних правах зі знаттю. Все це загалом призвело до нового зростання напруги в Греції, що ставило під сумнів саму можливість збереження полісу як політичного оформлення суспільного компромісу, як вибору особливого, античного шляху розвитку суспільства. За таких обставин суттєвий вплив на ситуацію виявили колонізаційний рух і феномен ранньогрецької тиранії.

5. Велика грецька колонізація

Феномен колонізації органічно вписувався в загальну історію стародавнього світу. Як зазначалося в наукових дослідженнях ще в XIX ст., у давніх народів, і особливо в народів Середземномор'я, почуття осілості було розвинуте значно слабше, ніж у народів сучасних. Під впливом різних факторів вони досить легко змінювали місце проживання. Інколи ці процеси набу-

вали характеру переселення цілих етносів, частіше ж справа обмежувалася колонізацією, тобто заснуванням нових поселень у чужих краях. Поселення ці ми тепер називаємо колоніями, від латинського слова «коло» — «живу, наслідую, обробляю, культиву»; самі ж греки здебільшого називали їх апоїкіями — від грецького слова «апоїкео» — «виселяюся». Поліс, з якого від'їжджали виселенці, називався метрополією, від грецьких слів «метер» і «поліс», що можуть бути перекладені як «мати-поліс, мати-місто, мати-держава тощо».

У Стародавній Греції колонізаційні процеси сягали своїми вишками ще в мінойсько-ахейську епоху. Розселення ахейців під натиском дорійських племен в XIII—XI ст. до н. е. спричинило до освоєння греками Іонійського узбережжя Малої Азії, до заснування там поселень, які завдяки їх близькості до розвинутих цивілізацій Сходу стали в авангарді розвитку Еллади. Проте свого апогею процес виселення греків з полісів Егейського басейну в чисельні колонії по узбережжю Середземного та Чорного морів досяг у VIII—VII ст. до н. е. Цей процес завдяки його масштабності та значущості й дістав назву «Велика грецька колонізація».

Причини, які крилися в основі колонізації, були різними. Серед них — розвиток обезземелення, взагалі земельний голод, який був типовим явищем переважно для гірської Греції. Безумовно, свою роль у цьому відіграв і демографічний вибух, мова про який вже йшла вище. Частина надлишкового населення не могла прогнудуватися на батьківщині й мусила шукати собі земельних наділів за її межами. В науковій літературі здавна вкоренилося й міркування щодо безпосереднього зв'язку колонізації з розвитком ремесел та торгівлі. Пошуки нових ринків сировини та збуту штовхали до освоєння навколишнього світу, до утвердження в ньому своїх позицій. Провідниками грецьких інтересів, їх форпостами в чужому оточенні й ставали спочатку торгові бази-емпорії, а згодом — і колонії як постійні поселення, висілки, алейкії, з різномановним характером господарювання. Колонізація могла бути й результатом війни, коли переможений для збереження свого незалежного статусу змушений був покидати батьківщину. Так, власне,

чинили ще ахейці в XIII—XI ст. до н. е.; пізніше — й жителі Мессенії, після того, як зазнали поразки від Спарти. Така доля спіткала й жителів малоазійської Фокії, котрі не бажали підкоритися перському цареві.

Разом з тим колонізаційний рух в Елладі архаїчної доби був значною мірою обумовлений політичною боротьбою, що супроводжувала процес становлення античного грецького полісу. Нерідко політичне протистояння набувало характеру відкритого терору переможців щодо своїх опонентів, яким залишалося тільки вибирати між перспективою бути вбитими на батьківщині чи виселитися за її межі. На підтвердження цієї тези дослідники часто використовують приклад малоазійського Мілета, який, за умов жорстокої внутрішньополітичної боротьби, вивів протягом короткого часу понад 70 колоній. Інтенсивність колонізаційних процесів засвідчує й оповідь Фукидіди про Теокла, засновника Наксосу — першої грецької колонії в Сицилії: до кінця свого життя він встигає вивести на острів ще дві апоїкії — Леонтіни та вже згадану Катану. Звичайно, такі високі темпи виселення греків з рідних осель не можуть пояснюватися виключно економічними причинами; не менше значення мали й зміни в менталітеті греків, про які мова йшла вище, загальна криза патріархального родоплемінного устрою, посилення соціально-політичної напруги в общинах тощо.

Велика грецька колонізація відбувалася за трьома основними напрямками: 1) на південний схід (південне узбережжя Малої Азії, східне узбережжя Середземного моря, Африка); 2) на захід (узбережжя та острови Іонійського моря, Італія, Сицилія, Корсика; Південна Галлія, Іспанія); 3) на північний схід (північне узбережжя Егейського моря, Геллеспонт, Пропонтида, Боспор Фракійський і узбережжя Евксинського Понту — Чорного моря).

Вибір напрямку виселення залежав від багатьох умов. Майбутня колонія мусила розташовуватися неподалік від морського узбережжя, що дозволяло переселенцям підтримувати постійні зв'язки з метрополією. Місце поселення мало бути зручним для захисту від можливих ворожих зазіхань, мати джерела прісної води, а також до-

статню для господарської діяльності навколишню територію — хору. Забезпеченню успішності виселення мали сприяти й оракули дельфійського Аполлона, який вважався поводителем колоніальних експедицій і покровителем ново-заснованих міст. Завдяки своєму авторитету, міжнародним зв'язкам і високій інформованості щодо ситуації в навколишньому світі храм у Дельфах поступово перетворився на фактичного координатора колонізаційного руху. Таким чином, акт заснування колонії набував релігійного забарвлення, яке посилювалося ще й завдяки цілій низці спеціальних ритуалів. Із собою колоністи брали священний вогонь з олтаря головного храму метрополії, а перед відплиттям присягали на вірність своїй старій батьківщині. Взагалі духовний, релігійний зв'язок між метрополією та її колоніями зберігався впродовж всієї історії їх існування. Війни між ними були вкрай рідкісними й завжди вважалися порушенням звичаїв.

В колонізаційному рухові брали участь різні області та общини Еллади. Проте піонерами в цьому процесі стали найбільш розвинені міста, в котрих темпи розкладу патріархального ладу та становлення полісної організації були найвищими. Саме вони стали ініціаторами відновлення торговельних зв'язків з цивілізаціями Стародавнього Сходу, засновниками перших емпорій в Кілікії (південно-східне узбережжя Малої Азії), на берегах Сирії та Африки. Багаті знахідки в цих місцях геометричної кераміки дають змогу датувати перші спроби греків закріпитися в цих областях ще кінцем IX—першою половиною VIII ст. до н. е., до початку власне Великої колонізації. Проте утвердитися в цьому регіоні грекам не судилося. Місцеве населення та володарі великих держав, котрі намагалися поширити свій вплив і на Східне Середземномор'я, дали рішучу відсіч переселенцям. Датований початком VII ст. до н. е. напис асирійського царя Сенахеріба оповідає про цілковиту перемогу над грецькою експедицією, що намагалася закріпитися в Кілікії. Дещо успішнішими виявилися зусилля греків у Єгипті. Як розповідає Геродот, засновник Саїської династії фараонів Псамметіх I прийшов до влади за допомогою Іонійських і карійських найманців. В кінці ж VII ст. до н. е. в одному з рукавів дельти Нілу було заснова-

но грецьку колонію Навкратіс, яка досить швидко почала квітнути завдяки посередницькій торгівлі між Єгиптом і Грецією. Зуміли греки закріпитися й у Лівії, де ними була заснована колонія Кірена, що з часом стала центром досить значної області Кіренаїки. Цим, власне, й обмежилися успіхи греків у південно-східному напрямку — ні на сирійсько-палестинському березі Середземного моря, ні на африканському його узбережжі, окрім Кіренаїки, грекам закріпитися не вдалося: фінікійські міста Тір і Сідон, з одного боку, фінікійська колонія Карфаген, з іншого, унеможливили колоніальне проникнення еллінів у контрольовані регіони.

Значно успішнішими виявилися зусилля греків у західному та північно-східному напрямках. Особливо інтенсивною була колонізація Сицилії та Південної Італії, яку згодом було перейменовано колоністами у Велику Грецію. В цих районах елліньська присутність зафіксована також ще починаючи з мінойсько-ахейської доби. Проте по-справжньому масовою колонізація Апеннінського півострову та Сицилії стає лише у VIII—VII ст. до н. е. Пальма першості в освоєнні Заходу належить високорозвинутим торгово-ремісничим полісам Евбеї — Халкіді та Еретрії. Ще в першій чверті VIII ст. до н. е. ними було засновано поселення на островці Пітекусса, що розташований біля входу в Неаполітанську затоку. Згодом вони заснували в Кампанії та на Сицилії ще низку колоній, серед яких особливої ваги набули Куми, Регій, уже відомі нам Катана та Леонтіни.

За прикладом евбеїців почали виводити колонії й інші поліси Еллади. Так, мегарями в Сицилії були засновані Мегари Гіблейські, жителями Коринфу — Сіракузи, які згодом самі стали метрополією, головним центром всього грецького Заходу, а фокейцями — Елея, що прославилася пізніше своєю філософською школою. Фокейцями ж були значно розширені межі західної колонізації, Ними колонії виводилися аж у далеку Іспанію, за Гераклові стовпи, в дельту Гвадалквівіру, в Лігурію, де була заснована Массілія (сучасний Марсель), і на Корсику, яку, однак, вони змушені були зрештою залишити через опір об'єднаних сил етрусків і Карфагена. Взагалі в процесі колонізації Заходу греки

були змушені постійно вступати в конкурентну боротьбу з фінікійцями, котрі з'явилися в цьому регіоні дещо раніше. Особливо яскраво це проявилось в Сицилії, де фінікійські колонії, навіть після появи там греків, продовжували займати північну та західну частини острова.

Що ж стосується полісів з яскраво вираженою сільськогосподарською орієнтацією, то вони спрямували свої зусилля перш за все на колонізацію родючих земель Південної Італії. Так, Ахайї заснували Кротон, батьківщину атлетів-олімпіоніків, і Сібаріс, котрий прославився багатством, розкішним життям та зніженістю своїх жителів — сибаритів. Сюди ж виводили свої колонії й Спарта (Тарент), Локри (Локри Епізефірські) та інші поліси. Зрештою, протягом VIII—VII ст. до н. е. вся територія Південної Італії вкрилася густою мережею елліньських поселень.

Паралельно з колонізацією Заходу греки переселялися й у північно-східному напрямку. Тут також визначальну роль відіграли евбеїські поліси. Поступово вони колонізували маленькі островки Егейського моря, а згодом — і півострів Халкідіку, який дістав назву від імені своєї метрополії; всього там було засновано 32 поселення, на чолі з Тороною. В кінці VIII—VII ст. до н. е. греки встановлюють свій контроль над Гелеспонтом, Пропонтидою, Боспором Фракійським, а зрештою — і всім узбережжям Понту Евксінського. Головну роль в колонізації цих територій відіграють малоазійський Мілет, який вивів майже 90 поселень і дорійський поліс Мегара. Мегарці колонізували головним чином південне узбережжя Чорного моря. Там ними були засновані Гераклея Понтійська, Каллатіс і Месембрія. Мегарою ж було виведено дві колонії, що контролювали протоки: спочатку Калхедон, а згодом і Візантію. Лише значно пізніше дорійські переселенці з Гераклеї Понтійської, переправившись через море, заснували Херсонес — свою колонію в Криму.

Особливого значення надавали греки колонізації родючих долин і степів сучасного українського Причорномор'я. Торгові факторії — емпорії тут з'являються в другій половині VII ст. до н. е. Як свідчать сучасні дослідження, першим таким емпорієм стало мілетське поселення на о. Бере-

зань, засноване в 643 р. до н. е. Лише впевнившись у відсутності ворожих зазіхань з боку місцевого населення, греки з острова перебралися на материк. В гирлі р. Гіпаніс (сучасний Південний Буг) ними було засноване місто Ольвія (букв.: «Щаслива»), а довкола — ще цілу низку інших поселень. На заході цей регіон обмежувався містом Тіроу в гирлі однойменної річки (сучасний Дністер).

В останні десятиліття VII ст. до н. е. греками були засновані колонії й на території Криму, здебільшого — по узбережжю Боспору Кіммерійського. Основним центром у цьому регіоні став заснований мілетськими колоністами Пантікапей (сучасна Керч), який згодом, близько 480 р. до н. е., перетворився на столицю Боспорського царства. До складу цього об'єднання входили грецькі колонії кримського півострова — Феодосія, Мірмекій, Німфей, Пормфій і закавказького (за грецькими уявленнями — азійського) узбережжя протоки — Фанагорія, Кепа, Гермонаса, Горгіпія. З берегів Боспору Кіммерійського греки поширюють свій вплив і далі на північ та на північний схід — у Меотиду (сучасне Приазов'я) і в гирло Дону, де вони заснували Танаїс. Звідти вони (так само, як і руслами інших великих річок — Дніпра, Південного Бугу, Дунаю, Нілу, Рони тощо) споряджали експедиції вглиб материка, вигідно обмінювали ремісничі вироби, олію та вино на зерно, сировину, ліс і рабів, збагачувалися на посередницькій торгівлі між місцевим населенням і своїми метрополіями, мали різноманітні стосунки з навколишніми туземними племенами. Характер стосунків еллінів з місцевими народами по-різному оцінюється в сучасних дослідженнях. Відповідно до однієї з найбільш поширених версій, елліни проводили експансіоністську політику щодо аборигенів, відверто експлуатуючи трудові та природні ресурси колонізованих регіонів. Діаметрально протилежною є інша оцінка, згідно з якою колонізація сприяла «трудої кооперації» і «мирній конвергенції» грецького та туземного світів. Більш реальними видаються оцінки, згідно з якими характер взаємин між колоністами та місцевим населенням охоплював найрізноманітніші варіанти, котрі залежали від конкретних локальних умов.

І дійсно: в Сицилії грекам вдалося закріпитися, лише подолавши «війною», як пише Фукидід, опір місцевих сікулів. Проте в Північному Причорномор'ї, за свідченням Геродота та епіграфічних джерел, відбувалося широке змішування греків з місцевими племенами, результатом якого стала поява елліноскіфів, калліпідів і мікселлінів. Ці нові етносоціальні групи перебували в постійному контакті як зі скіфами, так і з колоністами, а можливо, й забезпечували трудову кооперацію між ними. В цілому ж колонізація значно прискорила темпи розвитку кельтів, італіків, скіфів та інших племен, що перебували у більш примітивному стані, ніж греки. В свою чергу культурний вплив на еллінів чинили не лише високорозвинені народи Сходу, а й туземні племена «варварської периферії» стародавнього світу. Звідти, наприклад, дослідники часто виводять появу незвичних для Греції культів підземних богів (Персефони), що, правда, ігнорує до певної міри можливість сприйняття пізнішими еллінами ще мійойських релігійних традицій (пор.: культ «Богині зі зміями»). Відомо також, що фокейська колонія Емпорій, приймаючи закони, включила до їх складу й установлення «варварського права». Ще більше значення для греків колонізація мала в соціально-економічній та політичній сферах. Дешева сировина, продукти харчування, раби, неосяжні ринки збуту для власної продукції обумовили, як уже було показано, бурхливий розвиток грецького сільського господарства, ремесел та торгівлі. Відтік надлишкового населення значною мірою послабив соціально-політичну напругу в общинах. Колонізація стала для еллінів необхідною матеріальною умовою для реалізації античного шляху розвитку, з рабством для чужинців, але з громадянськими правами та свободами для співплемінників. Велика грецька колонізація стала, таким чином, і необхідною умовою для збереження соціально-політичного компромісу, постійного балансу інтересів особистості та всієї громадянської общини, а також самого античного полісу.

Проте не всім полісам судилося відразу утвердитися як основне соціально-політичне, культурне та економічне явище. Значна їх частина змушена була ще пройти через роки тиранічних режимів,

перш ніж всіма суспільними станами була усвідомлена життєва необхідність компромісу та примирення на загальноприйнятих засадах.

6. Ранньогрецька тиранія

Слово «тиран» не є грецьким за походженням. Воно було запозичене з лідійської чи фрігійської мов Малої Азії для визначення одноособної влади, здобутої незаконним шляхом. Архаїчна (вона ще називається «старшою», чи ранньогрецькою) тиранія виникає в грецьких общинах після перших спроб раціонального влаштування суспільства. Показовим є те, що такий знавець політичної практики Еллади, як Арістотель, зближує айсьомнетію й тиранію: нерідко ця остання виступає як альтернатива неспроможності проведення реформ. Першопочаткова законодавча реформа, як ми вже бачили, визвала після її проведення опір знаті, розчарування значної частини середнього демосу, відверте незадоволення найбільш знедолених. В такій атмосфері внутрішніх потрясінь і розчарування створювалися сприятливі умови для появи «сильної руки», на яку народні маси поклали свої сподівання. Скориставшись атмосферою розчарування і непевності за умов нестабільного економічного становища, сильні особистості, як правило аристократичного походження, але такі, що з різних причин порвали зі своїм станом, розв'язували широку демагогічну кампанію, за допомогою демосу здобували надзвичайні повноваження, а згодом узурпували всю повноту влади.

Після захоплення влади тирані розпочинали жорстоку розправу зі своїми політичними суперниками, з усіма, хто наслідуювався виступити з бодей найменшою критикою режиму; без суду й слідства людей страчували, виганяли за межі полісу, а майно їх підлягало конфіскації та привласнювалося тираном. Звичайно, в першу чергу тиранія була спрямована проти найбагатших, впливових і авторитетних громадян — проті знаті. Щоб подолати опір аристократів, тирані не задовольнялися їх фізичним усуненням: для нащадків славетних родів встановлювалася ціла система заборон, обмежень та регламентацій. Аристократам заборонялося відвідувати

пмнасп, влаштовувати спільні трапези, бенкети-сімпосіони, купляти рабів і предмети розкоші, взагалі вирізнятися чимось особливим з-поміж інших.

Іншою була політика тиранів щодо простого народу. Багато з них дійсно користувалися симпатією широких народних мас, проголошувалися простатами демосу, тобто його захисниками. Це й не дивно. З установленням тиранічного правління в суспільстві зникали будь-які прояви політичного життя, політичної боротьби як такої, а отже, припинялася й смута, яка була справжнім лихом для молодих полісів. Перед тираном все населення було однаково безправним — тиранія нівелювала різницю в походженні, здібностях та навіть у багатстві і на практиці стверджувала принцип рівності, соціальної справедливості, принципи, що так палко сповідувалися найширшими колами простонароддя.

Імпонувала демосу й виважена економічна політика тиранів, в основі якої була постійна підтримка торгівлі, ремесел та сільського господарства. З їх ініціативи в полісах розгорнулося масштабне будівництво каналів, водоводів, доріг, різноманітних споруд і будівель загальносуспільного значення. Не меншу симпатію викликала й підтримка тиранами культури, зокрема народної. Запровадження глибоко народного культу Діоніса, будівництво нових храмів, театрів, підтримка поезії, драматургії, перші прояви якої збігаються в часі з правлінням тиранічних режимів, — все це принесло їм дзвінку славу меценатів. Та й самі тирані, як правило, були людьми талановитими, часто — олімпіоніками, з яскравою індивідуальністю, з гострим чуттям потреб історичного моменту. Тож не дивно, що саме за часів тиранічних правлень чи не найвидатніші з грецьких полісів заклали фундамент своєї могутності й економічного розквіту: Афіни при Пейсістраті, Коринф при Періандрі, Сіракузи при Гелоні, Самос за часів правління Полікрата тощо.

Тиранія була поширеним явищем в молодих грецьких полісах VIII—VII ст. до н. е. Вона з'являється насамперед в районах з високими темпами економічного розвитку, де темпи розкладу патріархального укладу були найшвидшими, претензії демосу найбільш

вимогливими, а соціальна напруга — максимальною.

Одним із перших історично засвідчених тиранів у грецькій історії був Фрасібул, який близько 600 р. до н. е. став на чолі іонійського полісу Мілету в його боротьбі з лідійським царем Аліатом. Завдяки його здібностям Мілет не лише зберіг свою незалежність, а й прикрасився новими чудовими спорудами, збагатів, став чи не найкращим містом Іонії. Наскільки можна судити з наших джерел, тиранія Фрасібула виявилася досить поміркованою за своїм характером і спрямовувалася перш за все на підтримку торгово-ремісничих кіл. Показовим у цьому зв'язку є те, що після ліквідації тиранії внутрішньополітична боротьба в Мілеті спалахує з новою силою, супроводжуючи та стимулюючи розвиток колонізаційного руху в молодому полісі. Більш радикальною й тривалою була тиранія в Ефесі. Після ліквідації володарювання Басілідів, на хвилі антиаристократичних виступів там до влади прийшов тиран Піфагор, який, за свідченням більш пізніх джерел, відзначався жорстокістю та свавіллям. Після нього в Ефесі правили й інші тирані, — лише невдалі військові дії проти лідійського царя Креза змусили тирана Піндара залишити місто, в якому запрошений з Афин айсюмнет Арістарх провів законодавчу реформу.

На рубежі VIII—VII ст. до н. е. тиранія з'являється й на островах, розташованих уздовж Іонійського узбережжя Егейського моря. На острові Лесбосі правління царського роду Пентелідів змінюється тиранічними режимами Мегакла, потім — Меланха і, зрештою, Мірсіла, діяльність якого викликала одностайну ненависть не лише аристократів, але й заможних кіл всієї Мітілени. Спільним зусиллям тиранію, яка вже не мала морального виправдання в очах простих обшинників, було знищено. На чолі Мітілени стає Піттак, обраний народом («загальним судом», як з гіркотою зазначає поет-аристократ Алкей) айсюмнетом. Реформи та запис законів, здійснені ним під час перебування при владі, відкрили дорогу суспільно-політичному компромісу, зміцнювали полісну організацію в цілому. Як засвідчує традиція, виконавши свою місію, Піттак добровільно відмовився від влади, після чого до Мітілени повернулися всі ті ари-

стократи, які спочатку перейшли у відкриту опозицію щодо нього, серед них — Алкей і Сапфо. Ще більша слава випала на долю тирана о. Самосу Полікрата. За свідченням античних джерел, тиранії на острові передували довгі роки політичної боротьби та нестабільності, аж поки Полікрат на чолі повсталого народу не встановив там одноосібне правління. Звичайно, вістря тиранічного режиму на Самосі, у повній відповідності з природою цього явища, було спрямоване перш за все на подолання будь-якої політичної опозиції, проти родоплемінної знаті. Фізичне усунення суперників, вигнання за межі острова, масштабні конфіскації, а зрештою — заміна родоплемінних філ територіальними — все це призвело до підризу позиції аристократії, устоїв родового ладу. Безумовно, подібні дії Полікрата користувалися повною підтримкою з боку демосу. Ще більшу симпатію народу викликала економічна політика тирана, спрямована на розвиток сільського господарства, особливо ж — ремесел та торгівлі. З цією метою Полікрат розводив на острові мілетських і аттичних овець, які славилися чудовою тонкою вовною, побудував торговий порт, а флот його забезпечив Самосу домінування в усьому регіоні. Додавало престижу тиранічному режимові й будівництво, розгорнуте під керівництвом найкращих майстрів Еллади. Справжнє захоплення викликали в сучасників палац тирана, водовід з пробитим у скелях під керівництвом мегарського архітектора Евпаліна тунелем і вибудований Ройком храм Гери. Блискучим було й оточення Полікрата. При його дворі завжди могли знайти притулок і покровительство талановиті митці, художники, поети, серед котрих особливо гучною була слава Івіка та Анакреонта. Дружбою з Полікратом пишались наймогутніші правителі світу — єгипетський цар Амасіс і перський володар Камбіс. Саме ім'я Полікрата стало синонімом щасливця і в легендарній традиції слугувало улюбленим прикладом для моралізувань на тему шкідливості надмірної владі, котра може викликати заздрощі богів. Хрестоматійною ілюстрацією цього є історія про каблучку Полікрата, передана Геродотом, а в нові часи — викладена в баладі Ф. Шіллера. За її фабулою, єгипетський цар Амасіс (Яхмос) радить своєму щасливому

другові позбутися найдорожчої з його речей, аби лише unikнути заздросів ревнивих небожителів. Чудову золоту каблучку, оздоблену славетним майстром Феодором, закинув тоді в море Полікрат. Та через кілька днів каблучку в шлункові морської риби знаходять кухарі тирана й повертають своєму володареві, — жертву не прийняло божество. А невдовзі по тому перський сатрап Оройт обіцянками нових багатств заманив Полікрата до своїх володінь, у Магнесію, де, щоб позбутися могутнього суперника в регіоні, наказав його розп'яти.

Добре відомі тиранічні режими і в західних колоніях, де вони з'являються в кінці VI—V ст. до н. е.: в Гелі, Акраганті, Елеї, Кімі, Леонтінах, Регії, Сібарісі, Сіракузах та в інших полісах Південної Італії й Сицилії. Що ж стосується Балканської Греції, то на її території тиранія виникає ще в середині VII ст. до н. е. Найбільш відомими були тирані приістмійських полісів, темпи розвитку яких були особливо швидкими. Там, очевидно, тиранічні режими залюбки експлуатували настрої підкореного, додорійського населення (водночас і антидорійського, й антиаристократичного забарвлення). В Сікіоні династія Орфагорідів зуміла протриматися більш ніж сто років — до 555 р. до н. е. включно. Показово, що останній з Орфагорідів Клісфен знищив, за свідченням Геродота, всі переваги філ дорійських завойовників: Гілеїв, Памфілів і Діманів, перейменувавши їх відповідно на Патів, Онеатів і Хойреатів (назви, похідні від слів: свиня, осел, поросся); водночас з місцевого приморського населення Егіаліїв ним було організовано філу «архелаой», тобто «владик народу». Нові філи при цьому організовували не за родовою ознакою, що дотоді забезпечувало домінування в них родової знаті, а за місцем реального проживання общинників, тобто також за територіальним принципом. Антиаристократична, антидорійська налаштованість Клісфена проступає й у підтримці ним народного культу Діоніса, обрядових пісень на честь цього бога, і водночас — у забороні рецитацій гомерівських поем, енциклопедії аристократичної етики.

Окрім Сікіона, відомими в приістмійському регіоні були тиранічні режими Феагена в Мегарах

і особливо — Кіпселідів у Коринфі.

Ситуація у Коринфі на початку архаїчного періоду визначалася домінуванням Бакхіадів. Після ліквідації патріархальної царської влади вони зуміли закріпити за собою повноваження вищої посадової особи, прітана, котрого щорічно обирали виключно з представників цього роду. Користуючись своїм політичним домінуванням, Бакхіади захоплювали землі рядових общинників, що призводило до загострення аграрної кризи, закабалення селянства, зростання соціальної напруги в цілому. На хвилі антиолігархічних виступів у середині або ж, за іншими думками, в кінці VII ст. до н. е. в Коринфі й була встановлена тиранія Кіпсела, владу якого через 30 років успадкував його син Періандр. Майно та земельні угіддя Бакхіадів були конфісковані на користь демосу. Вирішення проблеми аграрної кризи сприяло й виведення Періандром ряду колоній, найбільш значними з яких стали Амбракія, Анакторій, Аполлонія та Епідамн. Водночас Періандр дбав і про розвиток ремесел та торгівлі. Флот Періандра контролював торговельні шляхи з обох боків Істму, базуючись у Лехейській та Кенхрейській гаванях. Сприяли розвитку економіки й заходи Періандра щодо контролю за повсякденним життям коринфян. Так, мабуть, для стимулювання праці дрібних та середніх вільних виробників він заборонив купівлю рабів. Цю ж мету перслідували, організуючи спеціальну раду в хорі, яка стежила за тим, щоб витрати сільських жителів не перевищували їхніх прибутків. Звичайно, подібні заходи знаходили відгук у найширших прошарків сільського та торгово-ремісничого, міського демосу і були орієнтовані на подолання соціального та майнового розшарування. З метою обмеження впливу родової знаті Періандр ліквідував пережитки патріархального укладу: колективні трапези типу спартанських сіссітій і стародавню систему виховання, а можливо, Коринф і замінив родові філи територіальними. Все це разом дає змогу багатьом дослідникам проводити паралелі між діяльністю Періандра та афінського тирана Пейсістрата, мова про якого йтиме в розділі, присвяченому історії Аттики архаїчного періоду. Показовим у цьому зв'язку є те, що коли тиранію Пейсістрата народним поголосом було прого-

лошено «золотим віком», «життям при Кроносі», то Періандру дісталася дзвінка слава одного з семи давньогрецьких мудреців. Власне, слава Періандра має цілком логічне обґрунтування. За часів його правління Коринф стає одним з найбагатших полісів Еллади. Археологічні джерела засвідчують про розквіт коринфського керамічного виробництва та металообробки. Близько 669 року до н. е. там з'являється монета. Всій Елладі були відомі шедри дарунки Періандра олімпійським богам. Значно зростає й зовнішньополітичний престиж Коринфу. На загальногрецькі перетворюються Істмійські ігри, присвячені богу Посейдону. Періандр виступає в ролі посередника під час конфлікту між Афінами та Мітіленою, перебуває в постійних і дружніх стосунках з царем Єгипту Яхмосом, царем Лідії Аліаттом та іншими впливовими правителями середземноморського регіону.

Тиранія Періандра тривала впродовж сорока з половиною, за свідченням Арістотеля, років. Вона розв'язала основний вузол суперечностей, які сковували коринфську общину на шляху її перетворення в общину громадянську, в античний поліс. Після смерті Періандра владу наслідував племінник (чи брат) Псаметтій, котрого вже через три роки внаслідок антитиранічної змови було позбавлено влади і вбито. Політична влада перейшла до виборних колегіальних органів — 8 пробулів і герусії з 72 членів, по 9 від кожної філи. Доступ до них визначався майновим цензом, причому характерним було широке представництво, за свідченням Геродота, ремісничих кіл. Ослаблена тиранією аристократія змушена була піти на суспільно-політичний, компроміс, яким і стало остаточне оформлення коринфського полісу. Подібний результат був характерним і для інших давньогрецьких общин, які зазнали правління тиранічних режимів.

Архаїчна тиранія, таким чином, стала важливим фактором боротьби демосу за свою економічну та соціально-політичну свободу. Нівелювання станів, різних соціо-професійних груп перед надзвичайною владою тирана готувало підґрунтя для утвердження в майбутньому принципів рівності всіх общинників. Підтримка сільського господарства, ремесел та торгівлі сприяла зміцненню економічної основи давньогрецьких общин. Втручання

тиранів у сферу ідеології давало змогу використати традицію для обмеження впливу знаті, для подолання руйнівних індивідуалістичних устремлінь аристократичної особистості, а разом з тим — утвердженню норм колективістської, обшинної етики.

Історична роль ранньогрецької тиранії полягала в торуванні дороги для античного полісу. Проте самій громадянській обшині ре-

жим одноосібної влади був внутрішньо чужим. Звідси — швидкоплинність старшої тиранії, а також загалом негативна її оцінка в творах античних авторів. Після того, як грецькі тирані архайчного періоду сприяли розв'язанню вузлових суспільних суперечностей, влада їх в очах суспільства втрачала будь-яке моральне виправдання. Ліквідація тиранії супроводжувалася прийняттям особли-

вих законів для унеможливлення узурпації влади сильною особистістю, з яких особливо відомим є закон про остракізм, прийнятий в Афінах, ймовірно, в кінці VII ст. до н. е. Громадянська ж обшина, давньогрецький поліс остаточно перетворюються на основне соціально-економічне, політичне та культурне явище, що визначає розвиток античної Греції протягом наступних століть.